

και ουτε θα το ξεπεράσει, αν εξακολουθήσει η σύγχυση και η προχειρολογία.

Φυσικά από των στηλών ενός λογοτεχνικού περιοδικού δεν είναι δυνατή να διδαχθῇ, και εις συντομωτάτην περίληψιν ἔστω, δλόκληρος ἡ μέθοδος τῶν φιλολογικῶν ἐκδόσεων, πού ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν ἐπιστήμην, τὴν ὅποιαν εἶναι τόσο εὐκολον νὰ περιφρονῇς, ὅσον δύσκολον εἶναι ν' ἀποκτήσης. Εἰς γενικὰς μόνον γραμμὰς θέλω νὰ ἐξηγήσω εἰς τοὺς μὴ φιλόλογους τί ἔργον ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ὁ κριτικὸς ἐκδότης ἑνὸς νεωτέρου λογοτεχνήματος, καὶ μάλιστα ἐν στενῇ ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἰδιάζοντα προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ μάθῃ καὶ καλῆς πίστεως μελετητὴς καὶ ἐραστὴς τῆς λογοτεχνίας μας τί ἀκριβῶς πρόκειται νὰ εἶναι ἡ νέα ἐκδοσις τοῦ Σολομοῦ, καὶ αἱ ἄλλαι πού θ' ἀκολουθήσουν, καὶ τί δὲν φιλοδοξοῦν νὰ προσφέρουν. Θὰ εὕρῃ ἐπίσης ἐμμέσως τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα, πού ἐπιμόνως ἀνεκινήθησαν ἀπ' ὅσους ἔγραψαν ὡς τώρα : ἂν φιλόλογος πρέπει νὰ εἶν' ὁ ἐκδότης ἢ ἀπλῶς λόγιος, ἂν εἶναι δυνατὴ καὶ ἐπιθυμητὴ ἡ διὰ συνεργασίας περισσοτέρων ἐκδοσις τοῦ Σολομοῦ κλπ.

★

Κριτικὴ ἐκδοσις ἑνὸς κειμένου δὲν εἶν' ἡ ἐκδοσις πού καταρτίζει ἕνας « κριτικὸς », ἕνας ἐκπρόσωπος δηλαδὴ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς¹, ἀλλ' ἡ καταρτισθεῖσα κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὰς μεθόδους τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, ἡ ὅποια περιλαμβάνει τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, τὴν κριτικὴν τῆς γνησιότητος, τὴν κριτικὴν τῶν πηγῶν, καὶ συμπληρῶνεται μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴν, τὴν γραμματολογικὴν ἐπιστήμην, καὶ μὲ τὴν ἐκδοτικὴν τεχνικὴν². Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐκδόσεις Νεοελλήνων λογοτεχνῶν, ἡ κριτικὴ αὐτὴ μέθοδος θὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὰ ἐξῆς κύρια σημεῖα : 1/ εἰς τὴν συγκέντρωσιν τοῦ ὅλικοῦ, 2/ εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς γνησιότητος αὐτοῦ, 3/ εἰς τὴν κατάταξιν τοῦ ὅλικοῦ, 4/ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, 5/ εἰς τὰ προβλήματα τῆς τυπογραφικῆς ἐμφάνισως τῆς ἐκδόσεως, 6/ εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν διογραφικῶν καὶ γραμματολογικῶν προβλημάτων καὶ τὴν φιλολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον θὰ ἐξετασθῇ μόνον ἐφ' ὅσον τῆς ἐκδόσεως προταχθῇ εἰσαγωγή διεξοδική — πράγμα τὸ ὅποῖον δὲν συμπεριλαμβάνεται ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

¹ Ἀθῆναι 1932. Ἐκεῖ ἐτόνισα καὶ τὴν σημασίαν τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων, τὰς ὁποίας ἀπεφάσισε τώρα ἡ Ἀκαδημία.

1. Εἰς αὐτὴν τὴν παρανόησιν ἔχουν ὑποπέσει, νομίζω, οἱ περισσότεροι πού ἔγραψαν περὶ τῆς νέας ἐκδόσεως. Καὶ ἐπειδὴ « κριτικοὶ » ὑπάρχουν ἢ αὐτοδιορίζοντ' ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ εἰς τὸν τόπον μας — καὶ Νεοελλήν, πού θὰ πάρῃ εἰς τὸ χέρι τοῦ χαρτί καὶ καλαμάρι, θὰ γράφῃ ἢ στίχους ἢ κριτικὴν, συχνότερα τὸ δεύτερον — διὰ τοῦτο καὶ παρήλασαν, αὐτοπροσώπως ἢ διὰ φίλων των, ἕνα πληθὸς ὑποψήφιοι ἐκδόται τοῦ... Σολομοῦ. Καὶ ὅμως εὐρίσκονται ἀκόμη ἀφελεῖς ἄνθρωποι, πού ἰσχυρίζονται πῶς νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη δὲν ὑπάρχει σχεδὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα!

2. Δυστυχῶς εἰς τὰ ἐλληνικά δὲν ὑπάρχει σχετικὸν θεῖον, εἰς τὸ ὅποιον νὰ παραπέμψῃς. Τὸ ἔργον καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀνέπτυξεν ὁ Κ. Παλαμάς μὲ ἀξιολογώτατον ἀρθρον του εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν. Τὸ περὶ φιλολογικῆς κριτικῆς ἔγγραφα ἐγώ. Ἀλλ' ὅ,τι σήμερον εὐρίσκεται τυπωμένον μὲ τὴν ὑπογραφήν μου, εὐρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ τ' ἀποκηρύξω τόσο ἀνίδεοι καὶ τόσο κακόδοιοι εἶν' αἱ παραμορφώσεις, τὰς ὁποίας ὑπέστη!

ΠΡΟ ΟΛΙΓΩΝ ΜΗΝΩΝ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀπεφάσισε τὴν ἴδρυσιν Βιβλιοθήκης νεωτέρων Ἑλλήνων λογοτεχνῶν, ἡ ὅποια θὰ περιλαμβάνῃ ἐκδόσεις κριτικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς ἀποθανόντων λογοτεχνῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἐναρξὼν τῆς σειρᾶς αὐτῆς ἀπεφάσισε νὰ κάμῃ μὲ τὴν κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Δ. Σολομοῦ, τὴν ὅποιαν καὶ ἀνέθεσεν εἰς τὸν γνωστὸν συντάκτην τῆς Σολομικῆς Βιβλιογραφίας καὶ μελετητὴν τοῦ Σολομοῦ Νικ. Τωμαδάκη, ὁ ὁποῖος πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἀνακηρυχθῇ διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ σπουδαιοτάτην διὰ τὸ ἔργον τοῦτο προεργασίαν ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ ἐπροκάλεσε μακρὰς συζητήσεις εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ τὸν περιοδικὸν τύπον¹, συζητήσεις αἱ ὅποια κατέληξαν, ὅπως συνήθως, εἰς θλίβεράς προσωπικὰς ἀντεγκλήσεις. Δὲν πρόκειται ν' ἀναμειχθῶ εἰς αὐτάς· ἀφορμὴν μόνον θὰ λάβω, διὰ ν' ἀναπτύξω μερικὰ πράγματα περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀξίας τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων νεωτέρων λογοτεχνημάτων. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς γράψαντας δὲν ἔχουν ἰδέαν, καθὼς φαίνεται, τί εἶναι κριτικὴ ἐκδοσις, οὔτε ὑπάρχει ἄλλωστε ὡς τώρα κριτικὴ ἐκδοσις οἰουδήποτε Νεοέλληνα λογοτέχνου². Καὶ ὅμως αὐταὶ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον καὶ ἐπιστημονικὴν φιλολογικῆς μελέτης τῆς ἐθνικῆς μας λογοτεχνίας, ἡ ὅποια, ὅπως ἀνέπτυξα πρὸ τριετίας³, δὲν ἐξεπέρασεν ἀκόμη τὸ προεπιστημονικὸν στάδιον,

1. Εἰς γινώσκον μου περιῆλθαν τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα : Φ. Μιχαλόπουλος Ἡ Ἀκαδημία καὶ ὁ ἐθνικὸς ποιητής. Ἡ νέα του ἐκδοσις. Μερικὰ ἐρωτήματα ἐφημερίς Καθημερινὴ 5 Ἀυγούστου. Βαλ. Μέγας Ἡ Ἀκαδημία καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Σολωμοῦ Ἀυτὸθι 12 Ἀυγούστου. Διμ. Χιουρμούζιος Ἡ Ἀκαδημία καὶ ὁ Σολωμός Ἀυτὸθι 19 Ἀυγούστου. Σ. Βογιατζάκης Ὁ κριτικὸς ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ Ἀυτὸθι 2 Σεπτεμβρίου. Τ. Βουρνᾶς Ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ Σολωμοῦ Ἀυτὸθι 9 Σεπτεμβρίου. Δημ. Λαμπίρης Ὁ Σολωμός ἐφημερίς Πατρίς 9 Ἀυγούστου. Πέτρος Χάρης Ὁ Διονύσιος Σολωμός καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐφημερίς Ἀνεξάρτητος 11 Ἀυγούστου. Γρ. Ξενοπούλου Ὁ Σολωμός τῆς Ἀκαδημίας ἐφημερίς Νέον Φῶς 19 Σεπτεμβρίου. Νικ. Τωμαδάκης Ὁ Σολωμός τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν περιοδικὸν Νέα Ἑστία 15 Σεπτεμβρίου σ. 873. Μαν. Κριαρᾶς Ἀυτὸθι σ. 875. Κλ. Παράσχος Ἀυτὸθι σ. 876. Σημ. τῆς Νέας Ἑστίας Ἀυτὸθι σ. 876 ε. Ἡ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας περιοδικὸν Νέα Γράμματα 1 (1935) σ. 511 ε. Ἐπίσης περιοδικὸν Μακεδονικὸς Ἡμέρες 3 (1935) σ. 333.

2. Ἀναφέρομαι εἰς τὴν κυρίως νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν, ἐπομένως δὲν συμπεριλαμβάνω τὰς ἐκδόσεις δημωδῶν κειμένων τῆς μεσαιωνικῆς λογοτεχνίας, ὅπως τοῦ Helsing, τοῦ Pernot, τοῦ Ξανθοῦδιδου, τοῦ Ξηρουχάκη, τοῦ Dawkins κλπ. Γνωστότατον καὶ ἄριστον δεῖγμα ἡ ἐκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδιδην. Δι' αὐτάς ὑπάρχουν εὐτυχῶς ἀρκετοὶ καὶ ἀξιόλογοι συνεχισταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα : δ Γ. Μέγας, δ Μ. Κριαρᾶς, δ Γ. Κουρμούλης, δ Ἀντ. Ἰντιάνος κλπ.

3. Εἰς τὸ μικρὸν βιβλίον Ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἐκδοσις θ',

1. ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΙΣ

Κανὼν ἀπαρέγκλιτος κάθε κριτικῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ *πληρότης*. Ἐν πρόκειται περὶ μερικῆς ἐκδόσεως, περὶ ἐκδόσεως δηλαδὴ ἐνὸς ἔργου ἢ μιᾶς συλλογῆς, π.χ. τοῦ *Δωδεκαλόγου τοῦ Γούφτου τοῦ Παλαμά*, πρέπει νὰ προσφέρῃ ὁ ἐκδότης πᾶν ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸ ἔργον τοῦτο καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ ποιητοῦ: σχεδιάσματα, μεταγενεστέρως διορθώσεις, ἀπαντήσεις εἰς κριτικάς, ἐπιστολάς ἐρμηνευτικάς τοῦ ἔργου, παρασελίδια σημειώματα εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρησιμοποιηθέντα ἀντίτυπα κλπ. Πολὺ περισσότερο, ἂν πρόκειται περὶ ἐκδόσεως τῶν *Ἀπάντων*. Ὅλα ὅσα ἔγραψεν ὁ λογοτέχνης πρέπει νὰ περιληφθοῦν. Τίποτε δὲν πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ διὰ λόγους ἠθικούς, αἰσθητικούς, τεχνικούς, κοινωνικοὺς κλπ. Κριτικαὶ ἐκδόσεις ἄλλωστε γίνονται δι' ἔργα, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς ἀπέθαναν, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ πιθανότης μεταγενεστέρως ὑπὸ τοῦ γράψαντος ἀλλοιώσεως τοῦ κειμένου, καὶ ἀπέθαναν πρὸ πολλοῦ, ὥστε νὰ εἶν' εὐκόλουν νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ ἀκίνδυνον νὰ ἔλθουν εἰς φῶς ὅλα ὅσα δὲν θὰ ἐτολμοῦσεν ἢ δὲν θὰ ἤμποροῦσεν ὁ συγγραφεὺς ἢ οἱ στενοὶ τοῦ φίλοι νὰ δημοσιεύσουν¹.

Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλουν, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν περιπτώσεις τόσο ἐξαιρετικὰς ὅπως τοῦ Σολομοῦ, ὁ ὁποῖος τίποτε σχεδὸν δὲν ἐδημοσίευσεν ὁ ἴδιος καὶ ἐλάχιστα ἐπέτρεψε νὰ τυπωθοῦν ἐφ' ὅσον ἐζούσε, πάλιν ἡ συγκέντρωσις τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς ἐνὸς λογοτέχνου προσκρούει εἰς πολλὰς δυσχερείας. Ἐλάχιστων Νεοελλήνων λογοτεχνῶν ἔχοντες ἐκδοσὶν τῶν Ἀπάντων καταρτισθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἰδίων ἢ ὑπὸ ἀνθρώπων τοῦ στενωπῶτος περιβάλλοντός των² προχείρους ἔχω τὰς ἐκδόσεις τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἀλεξ. Ραγκαβῆ, τοῦ Ἀρ. Βαλαωρίτου, τοῦ Ἐ. Ροῦδου.

Ἐπειτα καὶ εἰς τὰς ἐκδόσεις αὐτὰς δὲν περιλαμβάνονται πάντοτε τὰ Ἀπαντα, καὶ ἂν ἀκόμη καταρτίζωνται ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως. Πρῶτον διότι ὁ συγγραφεὺς ὁ ἴδιος παραλείπει σκοπίμως ἀρκετὰ τοῦ δημοσιεύματα, διότι τὰ θεωρεῖ ἀσήμαντα, ἀνάξια προσοχῆς ἢ καὶ βλαπτικά τῆς φήμης του. Ὁ ἴδιος θὰ ἤθελε νὰ μὴ τὰ εἶχε γράψῃ ἢ νὰ λησμονηθοῦν ὅσον γίνεται γρηγορώτερα. Τὰ κριτήρια ἄλλωστε, ἐπὶ τῇ δάσει τῶν ὁποίων συγκεντρώνουν οἱ συγγραφεῖς τὰ ἔργα των, εἶναι ὄχι ἐπιστημονικά, ἀλλ' ἀξιολογικά: ἔτσι χωρεῖ, ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλεται ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν μετρίων ἢ ξεπερασμένων, πρὸς ἀποκατάστασιν ὁμοιομορφίας εἰς τὴν ἐμφάνισιν ἢ καὶ εἰς τὴν πορείαν τῆς ἐξελιζέως ἐνὸς λογοτέχνου. Ὁ ἐπιστήμων ὅμως ὀφείλει νὰ ἐνδιαφερόθῃ δι' ὅλα. Καὶ τὰ προῖόντα μιᾶς κακῆς στιγμῆς, καὶ τὰ ἔργα μιᾶς ἀνωρίμου νεανικῆς περιόδου, καὶ τὰ μὴ πρωτότυπα, καὶ αἱ δουρικαὶ ἀπομιμήσεις κλπ., ὅλ' αὐτὰ ἤμποροῦν νὰ λείπουν εἰς μίαν λαϊκὴν ἐκδοσὶν διὰ τὸν ἐπιστήμονα εἶναι πολὺτιμι οὐδοδεῖται τῆς ἐξελιζέως τοῦ λογοτέχνου, τῶν προσπαθειῶν του, τῆς πνευματικῆς του διαμορφώσεως, τοῦ τρόπου τῆς ἐργασίας του. Ὅστις θέλει ν' ἀπολαύσῃ τὸ ἔργον τοῦ Jean Moréas ἤμπορεῖ ν' ἀρκεσθῇ εἰς τὰ ἔργα του τὰ γαλλικά: ὁ μελετητὴς ὅμως ὁ ἐπιστημονικὸς τοῦ ἔργου του δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀγνοήσῃ τὴν συλλογὴν τοῦ *Τρυγόνος καὶ Ἐχιδναί*.

Ἐπειτα πολλάκις ὁ λογοτέχνης δὲν συμπεριλαμβάνει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ

μερικὰ δημοσιεύματα, διότι τὰ ἐξέχασεν ἢ δὲν κατορθώνει πλέον νὰ τὰ εὑρῇ. Δημοσιεύματα εἰς ἐφημερίδας, περιοδικὰ, φυλλάδια, ἡμερολόγια, πράγματα ποὺ δὲν ἐπρόσβηε πολλάκις καὶ τὸ κοινὸν τότε ποὺ ἐδημοσιεύθησαν, κλπ. Καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὁ ἐπιστήμων ἐκδότης θὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τοῦ ἐπὶ τῇ δάσει προσωπικῶν ἀναζητήσεων. Ἐδῶ κεῖται ἡ μεγάλη σημασία τῶν βιβλιογραφικῶν ἐρευνῶν, τὰς ὁποίας προθύμως χρησιμοποιοῦν, ἀλλὰ μὲ περιφρόνησιν καὶ ἀγνωμοσύνην ἀναφέρουν οἱ αἰθεροδάμονες καὶ μεγαλόπτεροι « αἰσταντικοί ». Ἀς φυλλομετρήσῃ κανεὶς προχείρως τὴν *Βιβλιογραφίαν τοῦ Α. Παπαδιαμάντη* τοῦ Κασιμάκη, διὰ νὰ ἰδῇ πόσα καὶ πόσον πελώρια κενὰ παρουσιάζουν αἱ μέχρι τοῦδε ἐκδόσεις τῶν ἔργων του. Αὐτὰ τὰ κενὰ θὰ ὑπῆρχαν (ἴσως νὰ ἦσαν καὶ περισσότερα), καὶ ἂν ἀκόμη ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης κατήρτιζε τὴν ἐκδοσὶν: ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας του δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ αὐτοῦ.

Ἄλλη κατηγορία δημοσιευμάτων, ποὺ εἶν' ὑποχρεωμένη νὰ περιλάβῃ μία κριτικὴ ἐκδοσις, εἶν' ἐκεῖνα ποὺ θὰ ὠνόμαζα *Ἀλλότρια*. Ἐνας λογοτέχνης δὲν δημοσιεύει πάντοτε ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἔργα λογοτεχνικά ἢ λογοτεχνικῆς κριτικῆς: θὰ ἔλθῃ περιστάσεις (καὶ ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ πρᾶγμα παρουσιάζεται συχνότερα), ποὺ θὰ γράψῃ καὶ χρονογραφήματα καὶ ἄρθρα πολιτικά καὶ μελέτας ἐπιστημονικάς (ἂν εἶν' ἐπιστήμων) καὶ ἕνα πλήθος ἄλλων παρέργων, τὰ ὁποῖα ποτὲ δὲν θὰ θελήσῃ νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του. Ἰδίως αὐτὸ συμβαίνει εἰς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐμφανίσεώς του, ὅταν βιοτικαὶ συνθήκαι ἢ καὶ ἐσωτερικαὶ περιστάσεις (π.χ. δὲν ἔχει εὖρει ἀκόμη τὸν δρόμον του) τὸν ἀναγκάζουν ν' ἀσχοληθῇ μὲ πράγματα ἔξω τοῦ κυρίου του (τοῦ κατόπιν κυρίου του) ἔργου, ἢ ὅταν ἡ φήμη του εἶναι τόσο περιορισμένη ἀκόμη, ὥστε νὰ μὴ χρησιμοποιοῖ μὲ φειδῶ τὸν χρόνον καὶ τὴν ὑπογραφὴν του³. Διὰ τὸ πολὺ κοινὸν π.χ. εἶναι ἀρκετὴ μία ἐκδοσις τοῦ Κάλδου περιέχουσα τὰς 20 ᾠδὰς καὶ ἀκόμη τὸ δράμα τοῦ *Δαναΐδες*. Ἀλλ' ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων του πρέπει νὰ περιλάβῃ καὶ τ' ἄλλα τοῦ δημοσιεύματα: τὰς μεταφράσεις τῶν θρησκευτικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων, — σημαντικώτατα μνημεῖα τῆς ψυχροσυνθέσεώς του, — τὰς φιλοσοφικάς του συζητήσεις καὶ ἐριδας ἀπὸ τῶν στηλῶν ἐπτανησιακῶν περιοδικῶν, τὰς παραδόσεις του εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν, ἂν γίνῃ δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν — πᾶν ὅ,τι ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἀσχετον πρὸς τὸ κύριον ἔργον τοῦ μεγαλοστόμου καὶ μεγαλόφρονος αὐτοῦ ᾠδοποιῦ⁴.

Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἕνα πλήθος ἀνωνύμων δημοσιευμάτων εἰς ἐφημερίδας, περιοδικὰ καὶ φυλλάδια, ἢ δημοσιευμάτων μὲ ψευδώνυμα προσωρινὰ καὶ μεταβαλλόμενα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὴν κριτικὴν ἐκδοσὶν: ἄρθρα, ἐπιστολαί, σημειώματα, μεταφράσεις, λογοτεχνικά ἔργα κλπ. Πῶς θὰ ἐξακριβώσῃ τὴν πατρότητα τοῦ συγγραφέως — αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα, ἀναγόμενον εἰς τὴν κριτικὴν τῆς γνησιότητος, τῆς ὁποίας αἱ μέθοδοι θὰ χρησιμοποιοῦν. Ὅχι σπανίως ὅμως ἡ πατρότης αὐτῶν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ ἐπὶ τῇ δάσει ἐξωτερικῶν τεκμηρίων: π.χ. ἐπὶ τῇ δάσει σημειωμάτων τοῦ ἰδίου τοῦ γράψαντος⁵, ἐπὶ τῇ δάσει μαρτυριῶν καὶ διηγήσεων προ-

1. Εἰς τ' Ἀλλότρια περιλαμβάνονται ἐπίσης καὶ αἱ μεταφράσεις, ὅσας δὲν ἀνεφάνισεν ὁ συγγραφεὺς μὲ λογοτεχνικὰς αξιώσεις, ἀλλ' ἀπὸ πρακτικὰ ἢ επαγγελματικὰ ἐλαττήρια.

2. Ἐκδοσὶν κριτικὴν τῶν Ἀπάντων τοῦ Κάλδου ἤμποροῦμεν νὰ ἐλπίζωμεν ἀπὸ ἕνα μαθητὴν μου, τὸν Ἀντ. Μωρατῆν.

3. Ἐστὶ π.χ. ἐξηκριβώσα τὴν πατρότητα μερικῶν ἀνωνύμων ἄρθρων τοῦ Σ. Μενάρδου εἰς ἐφημερίδας, τὰ ὁποῖα καὶ παρέθεσα εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

1. Τοῦ Πολυλά π.χ. ἡ ἐκδοσις τῶν *Ἐδρισκομένων* τοῦ Σολομοῦ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι κριτικὴ, ἀφοῦ ἔπινεν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ποιητοῦ.

σώπων συνδεομένων με τὸν γράψαντα καὶ δυναμένων νὰ γνωρίζουν τὰ πράγματα (τὴν ἀξιοπιστίαν των θὰ ἐλέγξῃ φυσικὰ ὁ ἐκδότης), ἀκόμη ἐπὶ τῇ δάσει προφορικῶν παραδόσεων κλπ. Καὶ πρὸς τοῦτο χρειάζεται εὐρεῖα καὶ ἐπιμέλῃς βιβλιογραφικῇ ἐνημέρωσις τοῦ ἐκδότη.

Ἄλλ' ἡ κριτικὴ ἐκδοσις δὲν θ' ἀρκεσθῇ μόνον νὰ περιλάβῃ ὅσα ἐδημοσίευσεν ὁ συγγραφεὺς ἢ προώριζεν εἰς δημοσίευσιν. Κάθε τι ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν κάλαμόν του, ἀκόμη καὶ τῶν ἄλλων ὅσα ἀμέσως σχετίζονται μετὰ τὴν ζωὴν του ἢ τὰ ἔργα του, ἔχει θέσιν μετὰ τῶν Ἀπάντων. Κατὰ πρῶτον λόγον ἡ ἀλλήλογραφία του καὶ ὅταν δὲν ἀναφέρεται ἀμέσως εἰς τὸ ἔργον του, πάλιν εἶναι χρησιμωτάτη διὰ τὸν βιογράφον τοῦ λογοτέχνου. Ἐπειτα τὰ ἰδιόχειρα σημεῖα εἰς αὐτοτελῆ χαρτάκια ἢ εἰς τὰ περιθώρια ἰδικῶν του ἢ ξένων διβλίων, σχέδια καὶ ὑποτυπώσεις τῶν παρασκευασμένων ἔργων του, ἔγγραφα καὶ κείμενα ἐπίσημα — ὅλα, καὶ τὰ περισσότερον ἀσημάντα, ἀκόμη καὶ ὅσα θεωροῦνται πῶς παραδίδονται τὴν φήμην του, ὑποχρέωσιν ἔχει ὁ ἐπιστήμων ἐκδότης νὰ περιλάβῃ. Διὰ νὰ γίνῃ κριτικὴ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων του, ὁ συγγραφεὺς θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἔχῃ τὴν ἀξίαν, ὥστε νὰ μὴ κινδυνεύῃ νὰ μειωθῇ ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τοιούτων ἀντοιμῶν καὶ προχείρων κειμένων. Ἡ σημασία των ὅμως διὰ τὸν ἐρευνητὴν εἶναι πολλάκις κολοσσαία. Ἄς συλλογισθῇ κανεὶς π.χ. ποῦ εὕρισκετο ἡ περὶ τὸν *Faust* τοῦ Goethe ἔρευνα, προτοῦ ν' ἀνακαλυφθῇ τὸ παλαιότατον σχεδιάσμα τοῦ ἔργου, τὸ λεγόμενον *πρωταρχικὸς Faust (Urfaust)*. Ἡ τί ἂν ἦταν ἡ γνώσις μας τοῦ Σολομοῦ, ἂν ἐπεκράτει ἡ γνώμη ὅτι τ' ἀνέτοιμα σχεδιάσματα καὶ ἀποσπάσματα τῶν *Ἐλευθέρων πολιορκημένων* δὲν ἔπρεπε νὰ δημοσιευθῶν.

Εἰς τὴν ἐκδοσιν αὐτὴν ὁ ἐπιστήμων θὰ χρησιμοποιήσῃ θεδαίως χειρόγραφα, θὰ χρησιμοποιήσῃ ὅμως καὶ τὰς παλαιότερας ἐκτυπώσεις τοιούτων καταλοίπων. Καὶ τὰ μὲν ἔντυπα εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀναζητήσῃ καὶ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του. Θὰ εἶναι παράλειψις θεμελιώδης διὰ κριτικὴν ἐκδοσιν νὰ μὴ συμπεριλάβῃ ἐκδοθέντα ἤδη ἔργα. Παράλειψις ἐπίσης θὰ εἶναι, ἂν δὲν ἐπιδιώξῃ μετὰ κάθε θυσίαν νὰ μάθῃ ἂν περισώζεται ἀνέκδοτον ὕλικόν καὶ ἂν δὲν καταβάλῃ κάθε προσπάθειαν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν χρησιμοποίησίν του. Μία κριτικὴ ἐκδοσις πρέπει ἐξαντλητικῶς νὰ προσφέρῃ πᾶν ὅ,τι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπάρχει ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ ἐκδιδόμενου συγγραφέως. Φυσικὰ γνωστὸν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐκδότη. Ὁ ἐκδότης δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ἂν μετὰ ὀρισμένον χρόνον ἀνακαλυφθῇ εἰς μέρος καὶ εἰς πρόσωπα, ποῦ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φαντασθῇ κανεὶς, νέον ὕλικόν ὅπως δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἐκδότης τοῦ Σοφοκλέους, ἂν ἕως πάπυρος παρουσιάσῃ εἰς τὸ φῶς ἕνα νέον, ἀγνωστον ὡς τότε δρᾶμα τοῦ ποιητοῦ. Πολὺ ὀλιγώτερον εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἐκδότης, ἂν γνωρίζῃ μὲν τὴν ὑπαρξίν του ὕλικου, προσκρούσῃ ὅμως εἰς τὴν κακὴν θέλησιν τοῦ κατόχου του, τὴν ὁποίαν δυστυχῶς πρέπει πολὺ συχνὰ νὰ περιμένῃ κανεὶς ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁφείλει τότε ὁ ἐκδότης νὰ ἐξαντλήσῃ κάθε μέσον, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν χρησιμοποίησίν του. Ἐν περιπτώσει ὅμως ἀποτυχίας, ὀφείλει νὰ στιγματίσῃ ὄνομαστικὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐνώπιον τῆς ἱστορίας, ἀφοῦ μετὰ τὴν στάσιν των ἀποδεικνύουν ὅτι ἀγαποῦν περισσότερο τὸν ἑαυτὸν των παρὰ τὸν συγγραφέα, ἢ ζῆτον νὰ καρπωθῶν τὴν μικροπρεπὴ καὶ ἡροστράτειον δόξαν, ὅτι θὰ ἤμποροῦν ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ ἐπικρίνουν μίαν ἐκδοσιν, τὴν ὁποίαν ἐκεῖνοι ἤμποδισαν νὰ

εἶναι ἀρτία. Καὶ εἶναι τόσον εὐκολὸς αὐτὴ ἡ δόξα! Ἀρκεῖ νὰ ἐχῃς γεμάτο πορτοφόλι, ν' ἀγοράσῃς ἀπὸ τοὺς κληρονόμους ἐνδὸς λογοτέχνου μερικὰ χειρόγραφα, διὰ νὰ καταστήσῃς ἐλαττωματικὴν κατὰ τι μίαν ἐκδοσιν¹.

Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιμείνω, διότι συνηθίζεται μετὰς μας νὰ ἐκτιμᾶται ἡ ἀξία μιᾶς ἐκδόσεως ἀπὸ τὸ πλῆθος τοῦ ἀνεκδότου ὕλικου ποῦ προσφέρει. Αὐτὸ ὅμως τὸ καθαρῶς ἐντυπωσιακὸν κριτήριον ἀποδεικνύει πόσον μακρὰν εὐρισκόμεθ' ἀπὸ τὸ γνήσιον ἐπιστημονικὸν πνεῦμα. Ἡ ἀξία μιᾶς κριτικῆς ἐκδόσεως — πρέπει νὰ τονισθῇ ρητῶς — κεῖται κυρίως εἰς τὴν κριτικὴν ἐκδόσεως, δηλαδή εἰς τὴν ἀκριβείαν, τὴν ἀντικειμενικότητα, τὴν καθαρότητα, τὴν τάξιν καὶ ἀριότητα, μετὰ ὅποια προσφέρονται τὰ γνωστὰ ἤδη κυρίως κείμενα. Ἡ ἀνακάλυψις ἀνεκδότου ὕλικου εἶναι πολλάκις δώρημα τύχης καλῆς· δὲν εἶναι πάντοτε καρπὸς φιλοπονίας καὶ ἐπιστημονικότητος.

2. ΓΝΗΣΙΟΤΗΣ

Εἰς τὴν νεωτέραν λογοτεχνίαν πολὺ σπανιότερα παρουσιάζεται ἡ περίπτωσις ν' ἀποδοθῶν εἰς ἕνα συγγραφέα ἔργα ποῦ δὲν τοῦ ἀνήκουν, παρ' ὅσον εἰς τὴν ἀρχαίαν, ἡ ὁποία καὶ χρονικῶς ἀπέχει πολὺ καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς εἰν' ἑλληνικῆς καὶ τὴν δυνατότητα διατηρήσεως αὐτογράφων δὲν παρουσιάζει. Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα δὲν λείπουν καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Φυσικὰ, ὅπου ἔχομεν ἐντύπους ἐκδόσεις γενομένας ὑπὸ τὴν ἐπιποίησιν τοῦ συγγραφέως, τὸ ἔργον τῆς κριτικῆς τῆς γνησιότητος ἐκτείνεται συνηθῶς² εἰς ὅσα ἔργα δὲν περιλαμβάνοντ' ἐκεῖ μέσα, τὰ ἀνώνυμα ἢ τὰ ὑπὸ ψευδώνυμον, τὰ ἐκ τῶν καταλοίπων ἐκδοθέντα, τὰ κατεσπαρμένα εἰς περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας. Ὅπου ὅμως ἡ ἐκδοσις δὲν ἔγινεν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἡ ἀμφιβολία ἐκτείνεται εἰς ὅλα. Αὐτὸ π.χ. ἰσχύει διὰ πολλὰ ποιήματα τοῦ Σολομοῦ, τοῦ Βιλλαρᾶ, διὰ μερικὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ κλπ. Τοῦ Ρήγα ἡ ποιητικὴ παραγωγή ἀποτελεῖ ἀκόμη ἕνα χάος, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν εὐρέθῃ ἐπιστήμων νὰ δάλῃ τάξιν καὶ νὰ διακρίνῃ ὑπευθύνως τί ἀνήκει πράγματι καὶ τί ἀπεδόθη ἀπλῶς εἰς αὐτόν. Ἀφήνω πλέον τ' ἀνώνυμους δημοσιευθέντα ἔργα. Ἄλλοτε πάλιν τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἡ γνησιότης ὅχι ὁλοκλήρων ἔργων, ἀλλὰ περικοπῶν μόνον ἢ στίχων ἐνδὸς ἔργου. Διὰ νὰ μείνῃ τὸν Σολομόν, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκδοσις τοῦ 1858 ἀποδίδει εἰς αὐτὸν 9 ὅλα ποιήματα ἀνήκοντα εἰς ἄλλους, ἐνίοτε γνωστὸς ποιητᾶς³, πρόχειρος δὲ φυλλομέτρησις τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ παρουσιάζει συχνὰ στροφὰς ὁλοκλήρους, ποῦ ὑπάρχουν εἰς τὴν μίαν καὶ λείπουν εἰς τὴν ἄλλην ἐκδοσιν⁴. Καὶ τὸ ἐρώτημα ἀνακύπτει: εἰν' αἱ προσθηκαὶ αὗται γνήσιαι ἢ ὅχι, καὶ ἂν ναί, πῶς ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξὶς τῆς βραχυτέρας μορφῆς;

1. Φυσικὰ δικαίωμα τοῦ κατόχου ἀνεκδότου ὕλικου εἶναι πρῶτος ἐκεῖνος νὰ τὸ δημοσιύσῃ· εἰς ἐκείνην τὴν δημοσίευσιν τότε θὰ παραπέμψῃ ὁ ἐκδότης. Ἀλλὰ καὶ ὑποχρεώσις του εἶναι νὰ τὸ δημοσιύσῃ ἐγκρίτως, διὰ νὰ διευκολύνῃ τὸν ἐκδότην.

2. Ὅχι πάντοτε· διότι πολλάκις δημιουργεῖται ζήτημα, ἂν ἕνα ποίημα π.χ. ἡ μία στροφή, ποῦ ὑπάρχει εἰς παλαιότεραν δημοσίευσιν καὶ λείπει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καταρτισθεῖσαν, εἶναι γνήσια ἢ ὅχι. Ἐνδεχόμενον φυσικὰ νὰ περιτεκόπῃ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα· παρατηρεῖται τοῦτο π.χ. δι' ὀρισμένα μέρη τοῦ *Δωδεκαλόγου* τοῦ *Γύφτου* ποῦ ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸν *Νουμᾶν*.

3. Ν. Τωμαδάκη, *Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Δ. Σολομοῦ* σ. XXII ε.

4. Π.χ. *Ὁ νεῖρος*, *Ξανθοῦλα*, *Ὁ θάνατος τοῦ βοσκού* κλπ. Ἐπειτα μένει τὸ πρόβλημα τῆς ὀλικῆς ἢ μερικῆς γνησιότητος τοῦ *Διαλόγου*, τὸ ὁποῖον δὲν ἀντιμετωπίσθη ἀκόμη, νομίζω, μετὰ τὴν σοβαρότητα ποῦ χρειάζεται.

1. Τοιαύτη π.χ. εἶναι ἡ μέχρι τοῦδε γνωστὴ ἀλληλογραφία τοῦ Σολομοῦ ἢ τὰ γράμματα τοῦ Παπαδιαμάντη ποῦ ἐδημοσίευσεν ὁ Merlier.

Τὴν ἀπάντησιν εἶν' ὑποχρεωμένος νὰ δώσῃ ὁ κριτικὸς ἐκδότης κατὰ τὸν ἀκριβέστερον δυνατὸν τρόπον. Ἄλλοτε θὰ στηριχθῇ εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου : εἰς τ' αὐτόγραφα, ἂν σώζωνται, εἰς τὴν σχετικὴν ἀξιοπιστίαν τῶν ἐκδόσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαντοῦν τὰ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἔργα, εἰς τὴν σύγκρισιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν περὶ αὐτῶν εἰδήσεων. Ἄλλοτε ὅμως θ' ἀναγκασθῇ νὰ καταφύγῃ εἰς κριτήρια καθαρῶς ἐσωτερικά. Θὰ ἐξετάσῃ δηλαδὴ : 1/ ἂν κατὰ τὸ *περιεχόμενον* (τὰς ἰδέας, ἀντιλήψεις, εἰκόνας κλπ.) εἶναι δυνατὸν ν' ἀνήκῃ τὸ ἔργον εἰς τὸν φερόμενον συγγραφέα τοῦ καὶ τὴν ἐποχὴν του· 2/ ἂν κατὰ τὸ *ὄφρος*, τὴν *γλῶσσαν* καὶ τὴν *τεχνικὴν* παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συγγραφέως. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις θὰ χρειασθῇ λεπτομερὲς καὶ ἀκριβολόγος παρατήρησις ἀσυλλήπτων ἰδιορρυθμιῶν, ἀποκλίσεων, συνηθειῶν κλπ., γνώσεις, πλήρης καὶ θετικὴ τοῦ ὅλου ἔργου, ἐρμηνευτικὴ δέξυνσις πρὸς δὲν περιφρονεῖ καὶ τὰς ἀσημαντοτέρας ἐνδείξεις — ὅτι ἀκριβῶς χαρακτηρίζει τὸν γνήσιον φιλόλογον.

Φυσικά, οἷονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ συμπέρασμα ποῦ θὰ καταλήξῃ ὁ ἐκδότης, τ' ἀθετούμενα κείμενα πρέπει νὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν ἐκδοσιν, εἴτε κάτω τοῦ κειμένου εἴτε εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον, ὥστε καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς νὰ τηρηθῇ ὁ κανὼν τῆς πληρότητος. Ὅπου μάλιστα ἡ νοθεῖα δὲν ἀπεδείχθη διὰ τεκμηρίων ἀπτῶν, μὲ ντοκουμέντα, ὅπως λέγεται, ἐκεῖ ἐπιβάλλεται ἡ συνέκδοσις τῶν νοθευμένων καὶ διότι ἐνδεχόμενον ἀκριβεστέρα ἔρευνα ἢ νέα στοιχεῖα ν' ἀποδείξουν τὴν γνησιότητά των.

3. ΚΑΤΑΤΑΞΙΣ

Τὸ πρόβλημα τῆς κατατάξεως τῶν ἔργων ἐνὸς συγγραφέως εἰς ἐκδοσιν κριτικὴν θὰ δημιουργήσῃ εἰς τὸν ἐκδότην πολλὰς καὶ μεγάλας δυσκολίας, ὅσον ἀπλοῦν καὶ ἂν φαίνεται. Βέβαια δι' ὅσα συμπεριέλαβεν ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μαζί, θὰ πρέπει νὰ σεβασθῇ τὴν θέλησιν του. Τὰ λυρικά ποιήματα ποῦ περιέλαβεν ὁ Παλαμάς εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ *Τραγούδι τοῦ πατρίδος μου*, τὰ διηγήματα ποῦ περιέλαβεν ὁ Καρκαβίτσας εἰς τὰ *Λόγια τῆς πλώρης*, θὰ τὰ ἐκδώσῃ ὅλα μαζί καὶ εἰς τὴν σειρὰν ποῦ ἠθέλησεν ὁ γράφας, ἔστω καὶ ἂν ἀπὸ τὴν πρώτῃν δημοσίευσιν ἢ ἀπὸ ἄλλας ἐνδείξεις ἐξακριβώσῃ ὁ ἐκδότης ὅτι δὲν εἶναι ἡ χρονολογικὴ. Εἰς ὑποσημειώσεις δύναται ν' ἀναφέρῃ ποῦ καὶ πότε ἐπρωτοδημοσιεύθη τὸ ἔργον, εἰς τὸ τέλος δὲ ἡμπορεῖ νὰ προσθέσῃ χρονολογικὸν (ἀκόμη καὶ ἀλφαριθμητικὸν) πῖνακα ὧν¹.

Ἄλλὰ τὰ κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐκδοθέντα βιβλία, λυρικά συλλογὰς, συλλογὰς διηγημάτων κλπ., πῶς θὰ κατατάξῃ; Ὅχι πάντως χρονολογικῶς, ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ ὁμοιομόρφου παραγωγῆς, ὅπως περίπου εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη². Θὰ ἦτο κωμικὴ ἡ ἐκδοσις τῶν Ἀπάντων τοῦ Παλαμά π.χ., ἡ ὁποία θὰ παρενέβαλλε μεταξὺ τῶν λυρικῶν συλλογῶν τὴν *Τρισεύγην* ἢ τὰ *Πρώτα Κριτικά* ἢ τὰ *Γράμματα*, μόνον διὰ νὰ τηρήσῃ τὴν χρονολογικὴν σειρὰν, κατὰ δηλαδὴ τελείως μηχανικόν. Ἡ ἐνδεικνυομένη σειρὰ εἶναι ἡ *εὐδολογική*, ἐντὸς δὲ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς εἰδολογικῆς ἐνότητος θὰ ἡμπο-

ροῦσε νὰ τηρηθῇ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ. Ἡ κατὰταξις τῶν ἐνοτήτων μεταξὺ τῶν θὰ ἡμποροῦσε νὰ γίνῃ κατὰ τὴν σπουδαιότητά των, τὴν σχετικὴν φυσικὰ δι' ἑκαστον λογοτέχνην σπουδαιότητα (π.χ. διὰ τὸν Παλαμᾶν θὰ προέτασσα τὰς λυρικές συλλογὰς, διὰ τὸν Ξενοπούλον θὰ προέτασσα τὰ θεατρικὰ ἔργα), καὶ μόνον εἰς εἰδικὰς περιπτώσεις κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, ἂν ἡ παραγωγή τοῦ συγγραφέως εἶναι ὁμοιομόρφος καὶ ἐνιαία εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελίξεώς του. Τὰ Ἄλλοτρια, τὰ ἐκ τῶν καταλοίπων ἐκδιδόμενα, ἢ ἀλλήλογραφία, τὰ νοθευόμενα κλπ. συνήθως ἐπιτάσσονται.

Ἰδιαίτερας δυσκολίας ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ ὁ ἐκδότης προκειμένου περὶ ἔργων, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς δὲν συμπεριέλαβεν εἰς τὰς ἐκδόσεις του, εἴτε δημοσιευμένων εἴτε ἀνεκδότων καὶ καταλοίπων. Καὶ αὐτῶν ἡ κατὰταξις πρέπει νὰ εἶναι εἰδολογικὴ, ὅχι χρονολογικὴ· οὔτε ἄλλωστε εἶν' εὐκόλον νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ χρονολογία καθὲ ποιήματος ἢ σχεδιάσματος ποῦ εὗρέθη εἰς τὰ χαρτὰ τοῦ συγγραφέως. Ἡ κατὰ τόμους κατανομή τῶν Ἀπάντων θὰ κανονίσῃ ἂν ὅλα τὰ κατάλοιπα αὐτὰ πρέπει νὰ περιληφθοῦν μαζί κατατασσόμενα εἰδολογικῶς, ἢ ἂν δὲν θὰ ἔπρεπε μετὰ τὰ ἐκδεδομένα ἤδη λυρικά ν' ἀκολουθοῦν τὰ παραλειπόμενα λυρικά καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὅτι τ' ἀνέκδοτα σχεδιάσματα καὶ σημειώματα τ' ἀναφερόμενα εἰς ἕνα ἔργον ἐκδεδομένον πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν ἀμέσως μετ' αὐτό, ὡς παράρτημα οὕτως εἰπεῖν, εἶναι αὐτονόητον. Αὐτονόητον ἐπίσης εἶναι, ὅτι εἰς παραρτήματα αὐτοτελῆ θὰ περιληφθοῦν τὰ πρόχειρα σημειώματα καὶ ἀποσπάσματα, ὅσα δὲν ἡμποροῦν νὰ καταταχθοῦν εἰς καμίαν κατηγορίαν. Ἡ σειρὰ ὅμως, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ καταταχθοῦν ἐντὸς μιᾶς εἰδολογικῆς ἐνότητος τὰ παραλειπόμενα, θὰ κανονισθῇ ἐπὶ τῇ θέσει τοῦ ὕλικου : ἄλλοτε θὰ ταχθοῦν μαζί ὅσα παρουσιάζουν συγγένειαν κατὰ τὸ περιεχόμενον ἢ τὴν μορφήν, ἄλλοτε (ὁσάκις εἶναι δυνατόν, κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦλάχιστον) θὰ τηρηθῇ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ, καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὁ ἐκδότης θὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του, ὅτι οἰαδήποτε ἀρχὴ δὲν πρέπει νὰ τηρηθῇ κατὰ τρόπον ἀτεγκτον, καὶ ὅτι ἡ μηχανικῶς ἀπλουστερά σειρὰ (π.χ. ἡ ἀλφαριθμητικὴ ἢ ἡ χρονολογικὴ) δὲν εἶναι καὶ ἡ πρακτικωτέρα. Μία ἐκδοσις εἶναι ἔργον λογικῆς καὶ καλαισθησίας, ὅχι στατιστικῆς· ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐφαρμόζωντ' ἐπ' αὐτῆς οἱ κανόνες, ποῦ ἔχουν τὴν θέσιν τῶν π.χ. διὰ τοὺς ἐν τέλει πῖνακας.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν ἐκδοσιν τοῦ Σολομοῦ¹, τὸ πρόβλημα τῆς κατατάξεως εἶν' ἐν ἀπὸ τ' ἀκανθωδέστερα, ἀφοῦ δὲν ἔχομεν οὔτε τὴν θέλησιν τοῦ ποιητοῦ οὔτε χρονολογικὰς ἐνδείξεις δι' ὅλα τὰ ποιήματα, καὶ τὸ σπουδαιότερον, οὔτε ὁλόκληρον τὸ ἔργον πολλὰκις, ἀλλ' ἀποσπάσματα. Βέβαια ἀδρομερὲς κατανομή εἶν' ἀφ' ἑαυτῆς φανερά : Χωριστὰ τὰ ποιήματα, χωριστὰ τὰ πεζά· καὶ πάλιν χωριστὰ τὰ ἱταλικά (πρῶτα τὰ ἐκδοθέντα, ἔπειτα τὰ ἀνέκδοτα) καὶ χωριστὰ τὰ ἑλληνικά. Τὸ ἴδιον εἰς τὰ πεζά. Ἐπειτα, εἰς τὸ τέλος, ἐπιστολαί, ἔγγραφα καὶ ἄλλα σημειώματα. Ἀλλὰ πῶς θὰ καταταχθοῦν π.χ. τὰ ἑλληνικά ποιήματα; Χρονολογικὴ κατὰταξις δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἀδρομερῶς δυνατὴ, καὶ ἀμφισβητήσεις θὰ ἐγερθοῦν πολλαί. Εἰδολογικὴ δὲν χωρεῖ, παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὸν ἀποχωρισμὸν τῶν σατιρικῶν καὶ φυσικῶν τῶν μεγάλων συνθέσεων, τοῦ *Λάμπρου*, τῶν *Ἐλευθέρων πολιορκημένων* κλπ. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ γίνῃ σεβαστὴ, πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως, ἡ κατὰταξις τῶν πρώτων θεμελιωδῶν ἐκδόσεων, μὲ τὰς ἐλαφρὰς τροποποιήσεις ποῦ θὰ ἐπιβάλλουν ἀσφαλῆ χρονολογικά δεδομένα ἢ νέα ἔρευνα καὶ νέα εὑ-

1. Ἐπίσης ὀρθὸν εἶναι νὰ συγκεντρώσῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὅλας τὰς μεταφράσεις, ἀλλ' ὅχι καὶ ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ μίαν συλλογὴν ἕνα ποίημα, μόνον διότι εἶναι μετάφρασις· ἀρκεῖ μία παραπομπὴ εἰς αὐτό.

2. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ θὰ χωρίσῃς μυθιστορήματα, ποιήματα, διηγήματα, ἄρθρα, μεταφράσεις, ἐπιστολάς κλπ.

1. Ἀλλὰ καὶ ἄλλων, π.χ. τοῦ Βιλλάρου, τοῦ Ρήγα.

ρήματα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ κατ' ἐπίδρασιν τῆς ὀριστικῆς κριτικῆς ἐκδόσεως θὰ σταθεροποιηθῇ κάποια σειρά, ἔστω καὶ ὄχι ἡ ἰδανικὴ. Ἡ ὠφέλεια ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων, δικαιολογημένην ἔστω, διατάραξιν τῆς σειράς αὐτῆς δὲν ἰσοφαρίζει τὴν ἐκ τῆς διαταράξεως αὐτῆς ζημίαν.

Ὅσον ἀφορᾷ τ' ἀποσπάσματα, τὸ ζήτημα τῆς κατατάξεως γίνεται ζήτημα ἐρμηνείας καὶ ἀνασυνθέσεως τοῦ ὅλου ἔργου. Καὶ ἐδῶ ἐπιβάλλεται κατ' ἀρχὴν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερος σεβασμὸς πρὸς τὴν παραδεδομένην τάξιν. Ἐπιβάλλεται ὅμως νὰ ἐλεγχθῇ ἐπὶ τῶν αὐτογράφων, ἂν ἡ παραδεδομένη αὐτὴ κατάταξις ἔχει στήριγμ' ἀντικειμενικὸν εἰς τὰ σωθέντα χειρόγραφα ἢ εἶναι αὐθαίρετος ἀνασύνθεσις τοῦ Πολυλά, νὰ δηλωθῇ μὲ ἄλλας λέξεις ἐκάστοτε ὁ βαθμὸς τῆς βεβαιότητος, τὴν ὁποίαν αὐτὴ ἡ ἐκείνη ἢ τοποθέτησις δύναται νὰ διεκδικήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, καθὼς καὶ εἰς τὴν προτίμησιν ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς παραλλαγῆς, θὰ ἔχῃ ὁ μέλλων ἐκδότης νὰ δείξῃ τὰς φιλολογικὰς του (ὑπὸ εὐρυτέρῳ ἔννοίαν φιλολογικὰς) ἱκανότητας. Καὶ μία ἀπ' αὐτὰς θὰ εἶναι ἡ αὐτοκριτικὴ, ἡ ὁποία θὰ τοῦ ἐπιβάλλῃ νὰ εἶναι συγκρατημένος καὶ ἀντικειμενικός, νὰ ὁμολογῇ καὶ ὄχι νὰ συγκαλύπτῃ τὴν ἀγνοίαν ἢ τὴν ἀβεβαιότητά του, νὰ προφυλάσσεται μὲ νηφαλιότητ' ἀπὸ τὴν μανίαν τῆς πάσης θυσίας πρωτοτυπίας, ἡ ὁποία διὰ μίαν κριτικὴν ἔκδοσιν ἀποτελεῖ τὸν μεγαλύτερον τῶν κινδύνων¹. Τὸ ἐπαναλαμβάνει καὶ πάλιν, διότι πρέπει καλὰ νὰ χωνευθῇ : ἡ ἀξία μιᾶς κριτικῆς ἐκδόσεως δὲν κεῖται εἰς τὴν πρωτοτυπίαν τῆς, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντικειμενικότητά της.

Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κατάταξιν, πρέπει ὁ ἐκδότης νὰ εἰσαγάγῃ καὶ ἀρίθμησην κατὰ ἔργα ἢ κατὰ συλλογὰς καὶ πάλιν ἀρίθμησην κατὰ παραγράφους ἢ στροφὰς καὶ στίχους, ἡ ὁποία γενικευομένη ν' ἀποτελῇ τὸ προχειρότερον καὶ συντομώτερον μέσον παραπομπῆς, ὥστε τῆς κατὰ σελίδας, ἡ ὁποία μεταβάλλεται εἰς κάθε νέαν ἔκδοσιν καὶ ἀνατύπωσιν. Ἡ ἀρίθμησης πρέπει νὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον νὰ παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη τῆς χρησιμοποίησεως τίτλων, τοσούτω μάλλον, ὅσῳ εἰς πολλὰς λυρικὰς συλλογὰς τὰ ποιήματα δὲν ἔχουν καὶ τίτλους. Αἱ εἰδολογικαὶ ἐνότητες ἢ αἱ αὐτοτελεῖς συλλογαὶ εἶναι δυνατόν ν' ἀριθμοῦνται μὲ γράμματα ἢ μὲ λατινικὰ ψηφία.

4. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἀποκάθαρσις αὐτοῦ ἀπὸ κάθε μεταβολῆν ἄλλοτριαν τῶν προθέσεων τοῦ συγγραφέως ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ δυσκολώτερον μέρος τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως. Ἡ ἀποκατάστασις αὐτὴ δύο κυρίως σκοποὺς ἔχει νὰ πραγματοποιήσῃ : 1/ νὰ προσφέρῃ τὸ κείμενον ὅπως τὸ ἔγραψεν ὁ λογοτέχνης, ὄχι μὲ τὴν βοήθειαν διαισθητικῆς ἢ ἀλλοτρίας ὑπερουσίου συλλήψεως τῆς γνησίας γραφῆς, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῆς, ὑπευθύνου, νηφαλίου, κριτικῆς βασάνου τῶν δεδομένων, μεθοδικῆς διακρίσεως τῶν βαθμῶν τῆς βεβαιότητος ποῦ ἡμπορεῖ κάθε γραφή, καὶ ἡ ἀσημαντοτέρα, νὰ διεκδικήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς· 2/ νὰ προσφέρῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου

1. Αὐτὸ π.χ. ἔβλαψεν ἀπὸ κριτικῆς ἀπόψεως τὰς ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραμμάτων τῆς Ζωγράφου Βιβλιοθήκης : ἄλλοι (Σεμιτέλος, Ζάκας, Σπ. Μωραΐτης) ἐζήτησαν νὰ δείξουν πρωτοτυπίαν μεταβάλλοντες αὐθαίρετως τὸ κείμενον· ἄλλοι (Βερναρδάκης) ὑπερασπίζοντες δικολαβικῶς κάθε γραφὴν τῶν χειρογράφων ὁμοφώνως καταδικαζομένην ὑπὸ τῶν Ἑλληνιστῶν.

ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ καταγραφῆς μέχρι τῆς τελευταίας μορφῆς, ἡ ὁποία ἀμέσως ἢ ἐμμέσως δύναται ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν συγγραφέα.

Καὶ τὰ δύο ἔργα προϋποθέτουν μεθοδικὸν καταρτισμὸν καὶ ἐπιστημονικὴν εὐσυνειδησίαν, ποῦ δὲν εὐρίσκεις εὐκολα οὔτε μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων. Διότι δὲν θὰ πρόκειται περὶ τυχαίας καὶ κατ' εὐκαιρίαν συζητήσεως ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς παραλλαγῆς, — αὐτὸ εἶν' εὐκόλον καὶ ἕνας δημοσιογράφος νὰ τὸ κάμῃ, — ἀλλὰ περὶ συστηματικῶς ἐλέγχου ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου ἀπὸ τῆς ὀρθογραφίας μέχρι τῶν σοβαρωτέρων ἀποκλίσεων, περὶ κριτικῆς παρακολουθήσεως ὅλων τῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς των ἀξιολογήσεως. Οἱ ἀνίδεοι φυσικὰ ἡμποροῦν νὰ εὐρίσκουν τὸ πρᾶγμα εὐκόλον· εἰς τὸ βάθος ἴσως νὰ τὸ θεωροῦν καὶ περιττὸν — ὅπως εἶναι πράγματι περιττὸν διὰ τὸν κοινὸν μελετητὴν τῆς λογοτεχνίας. Οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ τοὺς πείσῃ κανεὶς, ὅτι καὶ ἡ φιλολογικὴ ἀκριβολογία (ἢ μικρολογία ἔστω) ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἰδιαίτεραν μορφήν πνευματικῆς δραστηριότητος, ποῦ δὲν εἶναι εἰς πάντας καὶ πάντοτε προσιτή¹.

Ὁ ἐκδότης ἔχει καθήκον πρῶτον νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου, τὰ μνημεῖα ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ γνώσις μας περὶ αὐτοῦ. Εἶναι δὲ ταῦτα : τὰ αὐτογραφα (πολλάκις περισσότερα τοῦ ἑνός)· τὰ ἀντίγραφα ἐξ αὐτογράφων ἀπολεσθέντων σήμερον, τὰ ὁποία ἐπέχουν θέσιν αὐτογράφων· αἱ ἐκδόσεις, ὄχι ὅλαι φυσικὰ, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖναι τὰς ὁποίας κατήρτισεν ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς ἢ ἄνθρωπος διαθέτων ὕλικὸν ποῦ σήμερον δὲν ἔχομεν πλέον. Ἡ πλήρης γνώσις τῆς παραδόσεως αὐτῆς (ἀκριθῆς καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν τῆς στίξεως ἀκόμη ἀνάγκη τῶν χειρογράφων, εὐσυνειδητὸς ἀντιβολὴ τῶν ἐκδόσεων κλπ.) ἀλλὰ καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς σχετικῆς ἐκάστου κλάδου τῆς παραδόσεως ἀξιοπιστίας, ἀποτελοῦν τὴν ἀπαραίτητον προεργασίαν διὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν². Ἀπὸ τὰ προλεγόμενά της πρέπει νὰ προκύπτῃ σαφῆς καὶ δικαιολογημένη ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα : ποῦ πρέπει νὰ στηριχθῇ ὁ ἐκδίδων τὸ κείμενον ;

Ὅσας εἰς τὸ συγγραφεὺς ἐξετύπωνεν ὁ ἴδιος τὸ ἔργον του, τὸ πρᾶγμα καθίσταται εὐκολώτερον βέβαιον. Ἀλλ' ὄχι καὶ ἀπολύτως ἀπλοῦν. Πρῶτον διότι μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεσπάτησεν ὁ συγγραφεὺς, ὑπάρχουν παραλλαγὰι πολλαί, συνήθως σκόπιμοι τροποποιήσεις τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως. Αὐτὰς πρέπει ὁ ἐκδότης νὰ συγκεντρώσῃ καὶ ν' ἀναγράψῃ μετὰ προσοχῆς εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, εἰσάγων εἰς τὸ κείμενον κατὰ κανόνα τὴν παραλλαγὴν τῆς τελευταίας ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐπιθεωρηθείσης ἐκδόσεως. Ἐστὶ θὰ ἔχῃ ὁ μελετητὴς τὴν δυνα-

1. Προκειμένου περὶ χημείας π.χ. ἢ περὶ βιολογικῶν πειραμάτων, κανεὶς δὲν θὰ ἐτολμοῦσε νὰ περιφρονήσῃ ὡς μικρολογίας δειγμάτων τὰ ζυγίσματα καὶ παραζυγίσματα καὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς χιλιοστῶν τοῦ γραμμαρίου ἀκόμη· τὰ προστατεύει τὸ θεὸς καὶ ἡ εὐλάβεια τοῦ μὴ εἰδήμονος. Ἡ φιλολογία πληρῶναι τὸ μέγαλον τῆς πλεονέκτημα τοῦ νὰ κινήσῃ εὐρύτερων κύκλων τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ προβλήματα τῆς : ὑφίσταται τὰς ἐπιδράσεις τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ.

2. Μέρος τῆς προεργασίας αὐτῆς ἐπετέλεσε μὲ μέθοδον καὶ ἀκριβείαν ὁ Τωμαδάκης διὰ τὸν Σολομὸν εἰς τὴν διδακτορικὴν του διατριβήν. Τὰ ἐνδεχόμενα ἀδελπτικὰ ἢ ἡ ἀνεύρεσις νέων χειρογράφων δὲν θὰ ἐπηρεάσουν οὐσιωδῶς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ἀλλὰ καὶ ἂν φαντασθῇ κανεὶς, ὅτι θ' ἀνακαλυφθοῦν ἀνεπίστως ὅγκοι νέων χειρογράφων, ποῦ θὰ τροποποιήσουν τὰ πορίσματα — ἐπιστημονικῶς δὲν θὰ μειώσουν τὴν ἀξίαν μιᾶς ἐργασίας, ποῦ εἶν' ὑποχρεωμένη νὰ στηρίζεται εἰς τὰ γνωστά δεδομένα, ὄχι νὰ ὑπολογίζῃ μὲ διαφόρους αὐ συντελεστές.

τότητα να παρακολουθήσει την ιστορίαν του κειμένου και τὰς βελτιώσεις τὰς ὁποίας ἐπέφερον ὁ γράφας.

Συχνὰ ὅμως αἱ παραλλαγαὶ αὐταὶ δὲν εἶναι σκόπιμοι τροποποιήσεις, ἀλλὰ σφάλματα τυπογραφικὰ ἢ καὶ ἀβλεπτήματα τοῦ συγγραφέως, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐξέφυγαν κατὰ τὴν διόρθωσιν· ἐπομένως αἱ παλαιότεραι ἐκδόσεις προσφέρουν τὴν καλυτέραν γραφὴν. Ὁ ἐκδότης ἄρα εἶν' ὑποχρεωμένος διὰ τὰς παραλλαγὰς νὰ θέτῃ τὸ ἐρώτημα καὶ νὰ ἐξετάζῃ ἐπὶ τῇ δάσει τίνων τεκμηρίων θὰ δώσῃ ἐπιστημονικὴν ἀπάντησιν. Τὰ ἴδια προβλήματα ἔχει ἐπίσης ν' ἀντικρίσῃ ὁ ἐκδότης, καὶ ἂν μίαν καὶ μόνον ἐκδοσὶν τοῦ ἔργου ἐπεμελήθη ὁ συγγραφεὺς. Ποῖος μὰς ἐγγυᾶται, ὅτι δὲν τοῦ διέφυγαν καὶ ἐκεῖ τυπογραφικὰ λάθη σημαντικὰ;

Τὴν ἀπάντησιν θὰ μὰς δώσουν βέβαια τὰ αὐτὰ γράφα τοῦ συγγραφέως, ἂν σώζωνται. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν εἶναι τόσον ἀπλοῦν τὸ πρᾶγμα. Πρῶτον διότι σώζονται πολλάκις περισσότερα τοῦ ἐνὸς αὐτόγραφα καὶ σχέδια — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλοτε μὲν δοθῇ εἰς τὴν ἐξακριβωσιν τῆς γνησίας γραφῆς διὰ τοῦ ἀμοιβαίου ἐλέγχου, ἄλλοτε ὅμως ἐπαυξάνει τὴν σύγχυσιν διὰ τῆς ἐμφανίσεως νέων παραλλαγῶν εἴτε ἀνεπιγνώτως εἴτε καὶ σκοπίμως ἐισηγμένων. Πολλάκις καὶ αὐτόγραφον ἀντιπροσωπεύει διαφορετικὸν στάδιον εἰς τὴν γένεσιν ἐνὸς ἔργου¹. Ἐπειτα καὶ τὸ αὐτόγραφον δὲν εἶναι πάντοτε ἀπληγμένον ἀπὸ ἀβλεπτήματα, τὰ ὁποῖα εἶν' ὑποχρεωμένος ὁ ἐκδότης νὰ ἐξοβελίσῃ. Ἀπὸ τὴν πεῖραν τοῦ ὁ καθένας μὰς θὰ εἴχῃ ν' ἀναφέρῃ πληθὺς σφαλμάτων (ὄχι μόνον ὀρθογραφικῶν), ποὺ ἀνακαλύπτει συχνὰ εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ: παραλείψεις ἢ ἐπαναλήψεις λέξεων, ἀσυνταξίας, λέξεις κατὰ τὸ ἥμισυ γραφείσας, τοποθετήσεις λέξεων πλημμελεῖς κλπ. Καὶ τὸ σπουδαιότερον, μεταξὺ τῶν αὐτογράφων καὶ τῆς πρώτης ἐκτυπώσεως μεσολαβοῦν μεταβολαί, ποὺ δὲν ὀφείλονται εἰς τὸν τυπογράφον, ἀλλ' εἰς τὸν συγγραφέα, μεταβολαὶ τὰς ὁποίας καὶ εἰς τὴν τελευταίαν διόρθωσιν ἐπέφερον οὗτος². Ὡστε καὶ ἡ ὑπαρξὶς τῶν αὐτογράφων δὲν λύει ὅλα τὰ προβλήματα.

Ὅταν ὅμως δὲν σώζωνται ἢ δὲν ἐπαρκοῦν τ' αὐτόγραφα; Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ποὺ ἡ ἐκλογὴ μεταξὺ δύο διαφορετικῶν γραφῶν εἶναι ἀπλῇ ἢ μία δίδει νόημα, ἢ ἄλλη διόλου. Ὅταν ὅμως δίδουν καὶ αἱ δύο ἓνα νόημα; Μία ἀπάντησις θὰ ἦτο: νὰ προτιμηθῇ ἡ ὁραιότερα. Ἀλλ' ἐκτὸς ποῦ τὸ ὁραιότερα περιέχει ἀφθονον ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον, ποῖος μὰς ἐγγυᾶται, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐσκέφθη καὶ ἔγραψε πράγματι τὴν ὁραιότεραν ἐκφράσιν; Ποῖος ἔμπορεῖ ν' ἀποκλείσῃ ὅτι εἰς τὸ πλῆθος τῶν ὑστερογενῶν μεταβολῶν δὲν εὗρέθη καὶ κανεὶς δὲ διορθώσῃ πράγματι, καὶ νὰ διορθώσῃ ἐπιτυχῶς, τὸν συγγραφέα; Ἡ προτίμησις πρέπει νὰ βασισθῇ εἰς ἀντικειμενικώτερα κριτήρια παρὰ εἰς τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν διαισθησιν καὶ ὅλ' αὐτὰ τὰ ἄρρητα καὶ ἄχραντα μυστήρια,

1. Πρβλ. τὰ διάφορα σχεδιάσματα τῶν *Ἐλευθέρων πολιορκημένων*. Ἐνα πολὺ διακετικὸν παράδειγμα ἐπραγματεύθη εἰς τὴν *Byz. Zeitschrift* 28 (1928) 133-142. Πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Πλατωνισμοῦ ἐναντίον τῶν Ἀριστοτελικῶν, τοῦ ὁποίου σώζονται καὶ τὸ αὐτόγραφον, ἀλλὰ καὶ ἀντίγραφα γενόμενα κατ' ἐντολὴν τοῦ συγγραφέως καὶ μετ' τροποποιήσεως ἰδικῆς του. Ἐνα δυσκολώτατον πρόβλημα ἐκδοτικῆς τέχνης!

2. Ὡραῖον παράδειγμα ἔχομεν εἰς τὸ αὐτόγραφον, καθὼς φαίνεται, τῶν πρώτων 10 φθῶν τοῦ Κάλβου, ποὺ περιέγραψεν ὁ Δ. Ζακυθινός *Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος* 1930 σ. 307-313. Αἱ παραλλαγὰὶ ἀπὸ τὴν πρώτην, τὴν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καταρτισθεῖσαν, ἔκδοσιν δὲν εἶναι μόνον γλωσσικαί, ἀλλὰ καὶ φραστικαί· ἀκόμη καὶ στροφαὶ παραλείπονται.

ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπουν καὶ εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀθλίους φιλόλογους νὰ κοινωήσωμεν οἱ μακάριοι κάτοχοί των, οἱ λογοτέχναι¹.

Καὶ παρόμοι' ἀντικειμενικὰ κριτήρια εἶναι: 1/ Ἡ σχετικὴ ἀξία τῶν κλάδων τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου· ἂν ἡ Α ἐκδοσις διετηρήσῃ κατὰ κανόνα καλυτέρας γραφᾶς (αὐτὸ ἐξακριβώνεται εἰς χωρία, ὅπου δὲν χωρεῖ ἀμφισβήτησις), εἶναι κατὰ τεκμήριον πιθανώτατον, ὅτι καὶ ἐδῶ εἶν' ἡ γραφὴ τῆς ἀξιόπιστοτέρας. 2/ Ἡ ἀκριβὴς καὶ λεπτολόγος γνῶσις τῶν βιογραφικῶν στοιχείων, τῶν ἰδεολογικῶν καὶ φραστικῶν ἰδιορρυθμιῶν τοῦ συγγραφέως. Κάθε συγγραφεὺς ἔχει προτίμησιν πρὸς ὠρισμένα ἐκφραστικὰ μέσα, ἔχει ἰδικὴν του γραμματικὴν, ἔχει ἰδικούς του τύπους σκέψεως, ἔχει ἀκόμη κατὰ περιόδους νὰ ἐπιδείξῃ διαφορετικὰς τεχνοτροπίας. Ὅλ' αὐτὰ πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ ἐκδότης, νὰ τὰ ἔχῃ πρόχειρα ἐπίσης, ὥστε νὰ δικαιολογῇ καὶ ἐνώπιον τῶν ἄλλων τὴν προτίμησιν του. 3/ Ἡ ἀκριβολόγος μέχρι καὶ τῶν ἀσυλλήπτων ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν προβαίνουσα ἐρμηνεία τῶν συμφοραζομένων, τοῦ ὅλου ἔργου πολλάκις — καὶ αὐτὸ ὄχι ἐπ' εὐκαιρίᾳ μίᾳς συζητήσεως, ἀλλὰ κατὰ σύστημα, εἰς ὅλα τὰ χωρία, ὄχι μόνον δι' ὅσα ἐγεννήθησαν ἀμφισβητήσεις.

Ὁ ἀναγνώστης τῆς ἐκδόσεως πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ ἐκδότης (καὶ ὅπου δὲν λέγει τίποτε) τοῦ προσφέρει τὴν κατὰ τὸ ἀνθρωπίνως δυνατόν ὀρθότεραν γραφὴν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως τοῦ παρέχει καὶ τὰ μέσα (μὲ μίαν παραπομπὴν πολλάκις) νὰ ἐλέγξῃ καὶ ἐν στιγμὴν ὁ ἴδιος τὴν δικαιολογίαν αὐτῆς τῆς προτιμήσεως. Ἡ κατὰ προσέγγισιν σκέψις, τὰ περίπου καὶ τὰ φαίνεται, αἱ καθολικαί, δηλαδὴ θολαὶ συλλήψεις καὶ αἱ ἀνεύθυνοι γενικότητες ἢμπορεῖ νὰ θαυμάζωνται, ἢμπορεῖ νὰ ἔχουν κάποτε τὴν θέσιν τῶν ἀπὸ τοῦ ἔργου τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἐξοβελισθοῦν. Ἡ προχειρολογία πολὺ περισσότερον ὅστις θὰ καταπιασθῇ μὲ τὸ ἔργον τοῦ κριτικοῦ ἐκδότου, θὰ πρέπει νὰ τὸ πάρῃ ἀπόφασιν, ὅτι θὰ διεξέλθῃ πολλάκις ἐκ νέου δλόκληρον τὸν Σολομόν, διὰ ν' ἀποφανθῇ ἂν αὐτὴ ἡ ἐκείνη ἢ γραφὴ (καὶ ὅταν ἡ διαφορὰ εἶναι μικρά· π.χ. θέλει τρέξουν ἢ θέλουν τρέξει;) πρέπει νὰ προτιμηθῇ. Πόσοι ἀπὸ τοὺς συνήθεις ἀναγνώστας μιᾶς κριτικῆς ἐκδόσεως ἢμποροῦν νὰ καταλάβουν, ὅτι οἱ δύο ἀριθμοὶ μιᾶς ἀπλῆς παραπομπῆς π.χ. ἐστοίχισαν πολὺ συχνὰ δλόκληρον πρῶτον εἰς ἀναζητήσεις; Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἡ διακονία τοῦ φιλόλογου, ἡ θητεία μὰς, ἀλλὰ καὶ τὸ καμάρι μὰς. Διότι ἔτσι καὶ μόνον, μὲ τὴν εὐσυνειδησίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοθυσίας, ἡ ἐργασία ἡμῶν τῶν φιλόλογων, ὅπως καὶ ἡ γνησία ἐπιστημονικὴ ἐργασία, ἀνυψώνεται εἰς ἡθικὴν πρᾶξιν· καὶ μόνον διὰ τὰς ἡθικὰς του πράξεις δικαιοῦτ' ἓνας ἀνθρωπος νὰ καμαρώνῃ.

Προκειμένου περὶ τοῦ Σολομοῦ, αἱ δυσκολίαι αὐξάνονται, ἀφοῦ οὔτε ὅλα τ' αὐτόγραφα διεσώθησαν· οὐτ' ἐκδόσεις ἔχομεν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ποιητὴν. Ἐνα πλῆθος ποιημάτων ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ ἀντίγραφα (ἢ καὶ ἀντίγραφα ἐξ ἀντιγράφων), καταρτισθέντ' ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἦσαν φιλόλογοι. Πόσα λάθη δὲν παρενεβλήθησαν κατὰ τὴν πολλαπλὴν αὐτὴν ἀντιγραφὴν; Δι' ἄλλα

1. Φυσικὰ μ' αὐτὸ δὲν θέλω νὰ εἰπῶ ὅτι ἡ αἰσθητικὴ δὲν χρειάζεται εἰς τὸ ἔργον τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου· ἴσα-ἴσα, πολὺ συχνὰ, ὅτι μ' ἀντικειμενικὰ κριτήρια θὰ θεωρηθῇ ὡς γνήσιον ἀποδεικνύεται εἰς τὸ τέλος ὅτι καὶ αἰσθητικῶς εἶναι τὸ ἀριώτερον. Ἀλλ' ὁ φιλόλογος, ὡς κριτικὸς ἐκδότης, δὲν ἐργάζεται οὔτε μόνον οὔτε κυρίως μὲ τὴν βοήθειάν της. Ὅτι ὅμως αὐτεπαγγέλτως, ἔτσι ex officio, στερεῖτ' αἰσθητικῆς καὶ φιλόλογος (ὄχι ὁ φιλόλογος), αὐτὸ... τί νὰ εἰπῇ κανεὶς;

2. Καὶ ὅσα διεσώθησαν δὲν ἀνεβλήθησαν προσεκτικὰ· πρβλ. Τωμαδάκην σ. LXVII.

έστηρίχθησαν οί εκδόται εις την μνήμην, την ιδιικήν των ή τών φίλων. Είς άλλ' άπετόλμησαν μεταβολάς δια λόγους αισθητικούς ή κοινωνικούς, πού ή επίσημονική μέθοδος δέν ήμπορεί ν' άναγνωρίση. Έντεούθεν και αί παραλλαγαι είναι πολλάκις τεράστιαι, ό άριθμός τών στίχων ποικίλλει, ή σχέσις τών διαφόρων κομματιών κυμαίνεται. "Αν μάλιστα ληφθ ή ύπ' όψιν, ότι τά περισσότερα και σπουδαιότερα έργα του ποιητού μόνον εις άποσπάσματα κατέχομεν, τότε θα γίνη εύθους έξ άρχής νόητόν, ότι οί αδήποτ' εκδοσις θ' άφήγη πολλά τά άμφίβολα, ότι πολύ συχνά ό εκδότης θα είν' ύποχρεωμένος νά τονίξη τό ignotus, ίσως και τό ignotabimus.

Άλλά και αυτό άποτελεϊ μίαν πρόδοον. Πρόδοον κατά πρώτον άπέναντι της μακαρίας άφελείας, με την όποιαν προσφέρονται ως τώρα ή χρησιμοποιούνται άπό έρμηνευτάς και αισθητικούς τά έργα του Σολομού, σάν νά μήν ύπ'ήρχαν διόλου-προβλήματα σχετικά με τό κείμενό του. Πρόδοον άκόμη έν σχέσει με τό αίσθημ' άδεοαίδητος και άνησυχίας, πού μάς κατέχει όλους σήμερα τούς προσεκτικωτέρους μελετητάς του, πού νά στηριχθ ή μ' έμπιστοσύνην και πού ν' άμφιβάλλη. Η νέα κριτική εκδοσις δέν πρόκειται νά μάς προσφέρη μόνον τό άκριβέστερον έφικτόν κείμενον του ποιητού. Θα μάς προσφέρη, και όπου δέν θα είναι πλέον δυνατόν νά γνωρίζωμεν με βεβαιότητα 100%, τί άκριβώς έγραψεν ό ποιητής, μίαν κλίμακα βεβαιότητος άπό της άπολύτου άγνοίας μέχρι της άπολύτου πιθανότητος. Θα γνωρίζωμεν με άλλας λέξεις ποιοι στίχοι στηρίζονται εις ύπάρχοντ' αυτόγραφα, ποιοι εις ύπάρξαντα, ποιοι εις αντίγραφα (και τί είδους), ποιοι διεσώθησαν άπό μνήμης (και παρά τινος) και ούτω καθεξής. Και θα έχωμεν την πεποίθησιν, ότι ή τοποθέτησις έγινεν όχι με την βοήθειαν θεοδότου τινός επιπνοίας ή πρός όφελος της Α ή της Β « συνθετικής » αντίληψως περί του ποιητού· αλλά με τά πεζά και ταπεινά ίσως, άλλ' άσφαλή και νηφάλια μέσα, πού διαθέτει ή έπιστημονική μέθοδος.

5. ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ

Η τυπογραφική εμφάνισις μιās κριτικής εκδόσεως έχει ν' άντικρύση τό πρόβλημα : Πώς θα είναι δυνατόν νά προσφερθ ή όλον τό ύλικόν τών παραλλαγών και τροποποιήσεων του κειμένου κατά τόν άπλούστερον, τόν άκριβέστερον, αλλά και τόν καλαισθητότερον τρόπον ; Τό πρόβλημα είναι βέβαια τεχνικόν μάλλον παρά έπιστημονικόν· παρουσιάζει όμως ένα πλήθος δυσκολιών, τās όποιās θα έχη ν' άντιμετωπίση ό εκδότης. Η άρτιωτέρα κριτική εργασία ήμπορεί ν' άχρηστευθ ή πλήρως άπό κακήν ή άμέθοδον τοποθέτησιν του ύλικού¹.

Ότι θα έχη ή εκδοσις κριτικόν υπόμνημα (*apparatus criticus*) και ότι τό υπόμνημ' αυτό πρέπει νά είναι συνεταγμένον λατινιστί, όχι μόνον διότι είναι τοούτο διεθνής συνήθεια, αλλά και πρός διάκρισιν τών λέξεων του συγγραφέως άπό τών λέξεων του κειμένου, είναι αυτονόητον. Αυτονόητον επίσης είναι, ότι θα ύπάρχη όμοιομορφία όρθογραφική εις τό κείμενον, αναπτυσσομένων συστηματικώς εις ιδιαίτερον κεφάλαιον τών Προλεγομένων τών

1. Δέν άναφέρομαι εις τά περίφημα τυπογραφικά σφάλματα, τά όποια πρέπει ν' άποφεύγουνται άπολύτως εις έπιστημονικάς εκδόσεις. Την εύθύνην δι' αυτά δέν έχει πάντοτε ό συγγραφέας· αλλά και όπου συμβαίνει τοούτα, είναι πάντοτε σφάλματα, τά όποια πρέπει ό έπιστημών ν' άντιμετωπίξη με θλίψιν ειλικρινή, όχι με άπάθειαν ή κυνισμόν. Ό μεγάλος των άριθμός είν' ένδειξις όκνηρίας και άσυνειδησίας έκ μέρους του συγγραφέως.

όρθογραφικών ιδιωματισμών του συγγραφέως¹. Πώς όμως θα δηλωθούν τυπογραφικώς κατά τρόπον πρακτικόν αί ούσιώδεις παραλλαγαι εις τό κείμενον, οί παρεμβαλλόμενοι ή άθετούμενοι στίχοι, ή διαφορά εις την τοποθέτησιν τών άποσπασμάτων ; Πώς θα πρέπει νά συνταχθ ή το κριτικόν υπόμνημα, ώστε νά διακρίνυνται σαφώς όλαι αί γραφαί, όσαι άξίζει ν' άναφερθούν ; Ποίαι θα παραλειφθούν ; Πώς θα δηλωθούν τά σθησίματα και διορθώματα, του συγγραφέως εις τ' αυτόγραφα του, πολυτιμότερα δείγματα του τρόπου της εργασίας του και της γενέσεως του έργου του ; Πώς θα χωρισθ ή το κριτικόν υπόμνημα άπό τās έρμηνευτικάς σημειώσεις ; Πώς θα διακριθ ή ή διάφορος και διαφόρου αξιοπιστίας παράδοσις τών ποιημάτων εκάστων ; Πώς θα ύποδηλωθούν αί διάφοροι πηγαί, τά παράλληλα χωρία, αί απομιμήσεις, αί αναλογίαι μεταξύ τών ποιημάτων ; "Ολ' αυτά είναι ζητήματ' άσήμαντα έκ πρώτης όψεως, άσήμαντα επίσης δι' όσους άδιαφορούν άν θα έμφανισθ ή εκδοσις ως πολυτέλιδος συσσώρευσις του ύλικού, ως *rudis indigestaque moles*. Έδω θα δείξη ό εκδότης άν διαθέτει, έκτός του έπιστημονικού του καταρτισμού, και διαύγειαν κρίσεως και καλαισθησίαν. Διότι ή έπιτυχής άντιμετώπισις αυτών τών δυσκολιών δέν είναι μόνον ζήτημα θεωρητικής μεθόδου· είναι και ζήτημα τάκτ.

6. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως έτονίσθη και προηγουμένως, εις την έννοιαν της κριτικής εκδόσεως δέν περιλαμβάνεται άναγκάως και έκτενης εισαγωγή περί του συγγραφέως και του έργου του. Μόνον τά κριτικά προλεγόμενα περί της παραδόσεως του κειμένου και τών βοηθημάτων πρός άποκατάστασιν αυτού δέν επιτρέπεται νά λείψουν. Δύναται όμως (εις ήμās μάλιστα ίσως και νά επιβάλλεται) νά προστεθ ή εισαγωγή περιέχουσα διογραφίαν του συγγραφέως, διεξοδικήν διαπραγματέυσιν τών διαφόρων του έργων, εξέτασιν τών προτύπων αυτού και της επιδράσεως εις άλλους, άνάλυσιν τών ιδεών και της πνευματικής του εξέλιξεως, συστηματικήν έκθεσιν της γλώσσης, του ύφους και της στιχουργικής του, βιβλιογραφίαν κλπ.

Εις λεπτομερείας περί τών προβλημάτων και τών μεθόδων τοιαύτης εισαγωγής δέν πρόκειται νά εισέλθω. Τό έργον έκφεύγει τών όρίων της κριτικής εκδόσεως· άναφέρεται εις την γραμματολογία, της όποιās τās άρχάς και τās μεθόδους άνέπτυξα έκτενέστερον άλλού². Ένα μόνον πρέπει ρητώς νά τονίσω, έκείνο πού θα διακρίνη ούσιωδώς παρομοίαν εισαγωγήν άπό τās μονογραφίας περί ώρισμένου λογοτέχνου, όπως τās συνηθίζομεν ιδιαιτέρως ήμεϊς : Θα είναι τοούτο έργον έπιστημονικής, δηλαδή φιλολογικής κριτικής, όχι λογοτεχνικής. Κυρία του άρετή θα είναι ή άκριβολογία και ή άντικειμενικότης, κύριόν του χαρακτηριστικόν ή δια μαρτυριών ή δια παρατηρήσεως διαπίστωσις πραγμάτων και γεγονότων, όχι ή αισθητική άνάλυσις ή ή φιλοσοφική άνασύνθεσις. Θα εργάζεται όχι τόσο με τās έννοίας ώραιον, άσχη-

1. Πόση άγνοια βασιλεύει περί τών πραγμάτων αυτών, άποδεικνύετ' έκ του ότι ύπεστηρίχθη σθεδρώς, ότι τό κύριον φιλολογικόν έργον της κριτικής εκδόσεως θα είναι ν' άποκατασταθ ή όρθογραφία του Σολομού, και έπειδή ό Σολομός δέν είχεν ιδέα όρθογραφίας, συνεστήθη νά μη γίνη τοούτο. Και ό λαμπρός αυτός άνθρωπος αυτοπροσέβληθ ή ως ό καταλλήλότερος κριτικός εκδότης τών 'Απάντων του ποιητού !

2. Εις τό άρθρον *Γραμματολογία* της *Μ. Έλληνικής Έγκυκλοπαιδείας*, εις τό όποιον τās νεωτέρας λογοτεχνίας λαμβάνω κυρίως ύπ' όψιν.

μον, αξιόλογον, βαθύ κλπ., αλλά με τὰς ἐννοίας ἀληθινόν, βέβαιον, γνήσιον, ἀμφίβολον κλπ. Διὰ τοῦτο θὰ περιέχῃ κριτικὸν ἐλεγχον τῶν βιογραφικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀξιοπιστίας των, καὶ θὰ προσφέρῃ διὰ κάθε γεγονότος, διὰ κάθε χρονολογίαν, διὰ κάθε ἰσχυρισμὸν τὰς παραπομπὰς καὶ τὰς μαρτυρίας. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀναζήτησις πρωτοτύπων ἀπόψεων καὶ ἐρμηνειῶν θὰ τεθῇ εἰς δευτερεύουσαν μοῖραν ἀπέναντι τοῦ κυρίου ἔργου : τῆς διακρίσεως τοῦ ἀσφαλοῦς ἀπὸ τοῦ ψευδούς, τῆς ἀληθείας ἀπὸ τὸν θρύλον, τῶν ὑποκειμενικῶν εἰκασίων ἀπὸ τὰ γυμνὰ γεγονότα.

Παρόμοιον ἔργον δὲν ἔχει σχεδὸν ἐπιχειρηθῇ ἀκόμη διὰ τοὺς νεωτέρους Ἑλληνας λογοτέχνας. Ὅλοι ἐπαναλαμβάνομεν ἀκρίτως ὅ,τι εἶπαν οἱ πρὸ ἡμῶν ἢ καὶ τὰ τροποποιούμεν χρησιμοποιοῦντες ὅχι ὀλιγώτερον ἀκριτὰ νέας πηγὰς, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν πηγαί. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅσα ἔχουν ὡς τῶρὰ γραφῇ, ἀκόμη καὶ περὶ τοῦ Σολομοῦ, εἶναι συχνὰ πολὺ ὠραῖα καὶ πολὺ σοφά, ὁμοιάζουν ὁμῶς μὲ τὰ πρόχειρα τ' ἀντίσκηνα καὶ τὶς παράγκες, ποὺ στήνονται, πολύχρωμα καὶ περίκομψα πολλάκις, χωρὶς θεμέλια καὶ εἶναι εἰς τὸ ἔλεος τοῦ πρώτου δυνατοῦ ἀνέμου. Εἶναι καιρὸς νὰ λείψῃ ὁ νομαδισμὸς αὐτός· εἶναι καιρὸς νὰ κτισθοῦν οἰκοδομήματα μόνιμα καὶ σταθερά. Καὶ οἰκοδομὴ στερεὰ καὶ σταθερὰ χρειάζεται θεμέλια. Ἀπ' αὐτὰ πρέπει ν' ἀρχίσωμεν καὶ εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν. Τὸ ἔργον θέδαια δὲν εἶν' ἐντυπωσιακόν, οὔτε προσπορίζει τὰς δάφνας μιᾶς παρδαλῆς πρωτοτυπίας· εἶναι ὁμῶς τόσον χρήσιμον, ὥστε ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ εὑρεθοῦν οἱ ἄνθρωποι ποὺ θὰ τὸ ἀναλάβουν, ὅσον πεζὸν καὶ ἄδοξον, καὶ πρὸ παντὸς ὅσον δύσκολον καὶ ἄν εἶναι.

★

Ἐξ ὧν ἀνεπύχθησαν ἀνωτέρω καθίσταται προφανές : αἱ κριτικαὶ ἐκδόσεις τῆς Ἀκαδημίας (μετὰ ἢ καὶ ἀνευ εἰσαγωγῆς) δὲν πρόκειται μῆτε νὰ λύσουν ὅλα τὰ προβλήματα μῆτε ν' ἀποτελέσουν τὴν ὁλοκληρωτικὴν καὶ τελειωτικὴν ἐρμηνείαν, « ποὺ θὰ ἀσκήσῃ μεγάλη ἐπίδραση καὶ θὰ ἔλθῃ νὰ σταθεροποιήσῃ κάποιες ἀξίες στὴ σημερινὴ τραγικὴ σύγχυση ἰδεῶν ». Εἶναι ἀντίληψις ἐσφαλμένη καὶ πολὺ ἀφελής, ὅτι δύνανται οἰαδήποτε ἐκδόσεις καὶ οἷον δῆποτε βιβλίον νὰ θεωρηθοῦν τελειωτικὰ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἔργου τῶν ἀληθινὰ μεγάλων πνευμάτων. Κάθε ἐρμηνεία εἶναι μία σύνθεσις τοῦ ἐρμηνευτοῦ καὶ τοῦ ἐρμηνευομένου, σύνθεσις ζωντανή — ἀφοῦ καὶ τὰ δύο συνθετικά της μέρη εἶναι ζωντανὰ — καὶ ἐπομένως αἰωνίως ἀνανεουμένη· πῶς ἡμπορεῖ ποτὲ νὰ τελειώσῃ μὲ μίαν κριτικὴν ἐκδοσιν ; Τοῦ Goethe ἡ κριτικὴ ἐκδοσις ἔγινε πρὸ πολλῶν ἐτῶν· ἐσταμάτησε καθόλου ἢ προσπάθεια τόσων ἀνθρώπων νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ ἔργον του ;

Καὶ τῶν νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων αἱ κριτικαὶ ἐκδόσεις δὲν θ' ἀποτελέσουν κάτι τὸ τελειωτικόν — παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ ἀσταθοῦς καὶ ἀβεδαίου κειμένου των ἢ ὡς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν δημοσιευμάτων των. Αὐτοῦ ὁ καταρτισμὸς πρέπει νὰ ξεφύγῃ κάποτε ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ βιβλιοπώλου ἢ τοῦ ἐρασιτέχνου ἢ τοῦ « κριτικοῦ »· πρέπει νὰ περιέλθῃ εἰς τὰ χεῖρα ἐκείνου ποὺ τοῦ ἀνήκει : τοῦ ἐπιστήμονος. Ὡς πρὸς τ' ἄλλα ὅμως ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐκδοσις θὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάσις πρὸς νέας ἐρμηνείας καὶ νέας ἀναλύσεις, ποὺ θὰ ξεκινοῦν ὁμῶς αὐτὴν τὴν φορὰν ἀπὸ δε-

δομένα κριτικῶς δοκιμασμένα, ἀπὸ πλήρη γνώσιν τοῦ τί εἶναι θέδαιον καὶ τί ὅχι. Κάποιος πρέπει νὰ εὑρεθῇ, ποὺ θὰ ἐργασθῇ μὲ αὐταπάρνησιν καὶ ὑπομονήν, διὰ νὰ δημιουργήσῃ αὐτὴν τὴν βάσιν, κείμενον κεκαθαρμένον. Ὁ φιλόλογος. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον του, ὅχι τὸ μοναδικὸν θέδαια οὔτε τὸ σπουδαιότερον. Καὶ τὸ ἔργον αὐτὸ δὲν παρεμποδίζει, τοῦναντίον ἐξυπηρετεῖ τὴν προσπάθειαν παντὸς ἄλλου, ἐπιστήμονος ἢ λογοτέχνου, αἰσθητικοῦ ἢ κοινωνιολόγου, ποὺ θὰ θελήσῃ ἀπὸ τὸ κείμενον αὐτὸ ν' ἀναστήσῃ, μὲ τὴν φλόγα τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιάς του, μίαν ἀθάνατον πνευματικὴν δύναμιν.

1. Αὐτὸ πρέπει ρητῶς νὰ τονισθῇ. Ἐδῶ ἀνέπτυξα (καὶ φυσικὰ ἐτόνισα) ἐν ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ φιλόλογου, ποὺ αὐτὸς καὶ μόνον ἡμπορεῖ νὰ ἐκτελέσῃ. Ἀλλοίμονον ὅμως ἀν σταματήσῃ εἰς αὐτὸ ἡ φιλολογία, ὅπως συνέβη συχνὰ εἰς ἡμᾶς μὲ τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν! Ὁ λόγος τοῦ ἔργου τοῦ φιλόλογου ἀνέπτυξα εἰς τὸ προγραμματικόν δημοσίευσμά μου *Φιλολογία καὶ Ζωή*. [βλ. ἀνωτέρω.]